

La tercera part, titulada «Inventariar y representar» tracta dos grans temes: el primer és la cartografia dels recursos naturals, tot fent una especial referència a la geologia, l'agronomia, la hidrologia i la cartografia forestal; el segon és tot el que fa referència al procés de gravació i edició dels mapes. L'interès per saber de què es disposa i on està, és molt gran, ja que en l'època que estudia el llibre (1856-1870), els costos de transport de les matèries primeres era molt elevat i influïa molt més en la localització de les activitats econòmiques que no pas ara. Però per desenvolupar tot aquest apartat, els tècnics de l'època van patir un greuge important, que no va ser cap altre

que la lentitud amb què es va elaborar el mapa topogràfic. Els costos econòmics i de temps per realitzar tot el procés d'edició dels mapes és el darrer tema que Muro, Nadal i Urteaga tracten en aquest llibre.

Per finalitzar aquesta ressenya, cal dir que estem davant d'un llibre molt interessant perquè ens remet a una de les qüestions bàsiques de les ciències socials: el problema per obtenir informació. I tot-hom sap que qui té la informació, té el poder.

Enric Mendizàbal i Riera

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Geografia

SABATÉ MARTÍNEZ, A.; RODRÍGUEZ MOYA, J.M.; DÍAZ MUÑOZ, M.A.
Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género
Madrid: Síntesis, 1995. 347 p. Colección «Espacios y Sociedades», Serie Mayor, 5.

Primera obra de geografia i gènere en llengua castellana que introdueix materials de docència feminista. Han passat força anys des de les primeres aportacions en aquest sentit: el 1982 *Women and Spatial Change* (Kendall/Hunt, Dubuque, IA) d'A.C. Rengert i J.J. Monk; el 1983 amb *Her Space, her Place: A Geography of Women* (Association of American Geographers, Washington DC) de M.E. Mazey i D.R. Lee i, finalment, el manual per excel·lència, signat pel grup Women and Geography Study Group of the Institute of British Geographers l'any 1984 amb *Geography and Gender. An introduction to feminist geography* (Hutchinson, Londres), traduït només a l'italià. És, per tant, aquesta, una obra que caldrà tenir, en endavant, en compte com a referència per a la docència, com acostament al que constitueix en l'actualitat la geografia feminista i com a divulgació del que representa aquest enfocament i els seus objectius.

Les mateixes autores són conscients i expliciten en el pròleg i en el primer capítol de l'obra el caràcter de primícia d'aquest manual de geografia i gènere en llengua castellana, un marc en el qual domina la producció anglosaxona i on les obres de compilació i divulgació hi són escasses i ja van quedant envellides.

Ana Sabaté, del Departament de Geografia de la Universitat Complutense de Madrid, ha realitzat la seva tasca de recerca centrada en temes d'activitat i en l'àmbit rural. S'inicià en l'enfocament de gènere amb estudis sobre la investigació de les dones en geografia el 1984, i comptà amb nombroses aportacions posteriors. Juana M. Rodríguez, també del Departament de Geografia de la Universitat Complutense, llegí en el 1988 la seva tesi doctoral sobre activitat i dona, i continuà la seva recerca en aquest àmbit, així com en temes de migracions i ocupació. M. Àngeles Díaz pertany al Departament de

Geografia de la Universitat d'Alcalà de Henares, ha treballat en temes de mobilitat i activitat en àrees urbanes, i darrerament també en qüestions d'espai quotidià. Totes tres autores han mantingut i mantenen un treball conjunt: després de la publicació de l'obra que ens ocupa, han col·laborat en el *reading* editat a finals de 1995 per Constanza Tobío y Concha Denche, titulat: *El Espacio según el Género ¿Un uso diferencial?*, en què es fan càrrec, amb tres articles respectius, de la tercera part titulada «Geografía, Territorio y Género: de la escala mundial a la local» (Dirección General de la Mujer, Madrid).

Aquest manual, que segueix en part les divisions tradicionals en geografia (àmbit rural, àmbit urbà, països desenvolupats, països perifèrics, treball, població), introdueix no només l'enfocament de gènere com a nou, sinó també la integració d'aquests diferents àmbits. A més a més, hi afegeix la dimensió de la quotidianitat, l'espai existencial, l'espai-temps, la pràctica política, les polítiques de desenvolupament des d'un punt de vista crític, i finalment qüestions de medi ambient amb l'ecofeminisme, tot incorporant en els diferents temes tractats aspectes descriptius i aspectes teóricoaplicatius.

L'obra s'estructura en nou capítols: un primer d'introducció a la perspectiva de gènere definint objectius i contingut, un segon sobre la docència i la recerca en geografia i gènere, un tercer sobre territori i diversitat, un quart sobre activitat productiva i divisió del treball, un cinquè sobre canvis socials i evolució de la població, un sisè i un setè de caire més descriptiu sobre les condicions de vida i de treball en els països desenvolupats i en els països perifèrics —tant en l'entorn rural com en l'urbà—, un vuitè sobre l'espai quotidià dins una perspectiva local i individual i un novè, i darrer, sobre temes tan diversos com poder, desenvolupament i medi ambient.

Com les mateixes autores apunten en la introducció (C1), es tracta d'un manual de geografia des d'una perspectiva de gènere, que d'una banda, elegix els temes clau de la geografia actual (relacions entre el Nord i el Sud, medi ambient), que d'altra banda, pren en consideració les diferents escales d'anàlisi —des d'un àmbit local fins als enfocaments globalitzadors— i que per sobre de tot manifesta un compromís amb el canvi, en el sentit d'una geografia social que s'implica en els problemes socials i busca, a través del seu coneixement i explicació, contribuir a la seva millora.

Les autores s'inscriuen en la línia de deconstrucció de la geografia manifestant la no neutralitat de l'espai des del punt de vista del gènere. Identifiquen geografia del gènere i geografia feminista i en desvinculen la geografia de les dones —la qual d'altra banda, com elles mateixes remarquen, ha estat necessària per compensar la falta d'informació sobre la situació de les dones en el món.

En el capítol sobre la teoria i la pràctica de la geografia del gènere (C2) fan un repàs al sorgiment dels moviments feministes, al creixent interès de les ciències socials per incorporar a la *meitat olvidada del gènere humà* en el seu objecte d'estudi i sobretot a l'evolució de la perspectiva de gènere en geografia (principals oportunitats des dels diferents enfocaments, temes més tractats) en general i a l'Estat espanyol en particular. Es defineixen els principis bàsics de la geografia del gènere (rols i relacions de gènere, escales d'anàlisi, diversitat entre llocs i entre persones, crítica a l'estructura conceptual dualista) i sobretot —com a bon manual— s'apunten propostes de recerca geogràfica no sexista, tan pel que fa a l'orientació que cal prendre (postura crítica cap a les categories que es donen per suposades, posició compromesa en el canvi: investigació per les dones i no sobre les dones, utilització de noves fonts i dades, reconsideració de les estratègies de recerca tot recomanant

les qualitatives, compromís de connexió entre la categoria local i la global), com pels temes pels quals es pot iniciar una recerca amb clara implicació feminista.

Es busca remarcar les diferències territorials en la constitució del gènere tot prenent en consideració les connexions entre una escala global i local. En aquesta anàlisi de la diversitat (C3) es veu la interrelació del gènere amb altres variables socioeconòmiques (classe social, cicle vital, ètnia, casta, estructures familiars, matrimoni, religions, organització social), els efectes de processos econòmics globals (internacionalització del mercat de treball, crisis econòmiques) i es presenta el que les autores denominen una geografia regional del gènere, tot establint indicadors que permeten aquesta construcció regional.

L'obra globalitza els elements considerats fonamentals per a la construcció del gènere: gènere i treball (C4) i gènere i variables sociodemogràfiques (C5). Així, pel que fa a la integració dels elements socials i econòmics, se'n dona una conceptualització, es parla de les fonts sobre el treball productiu de les dones, es remarquen els problemes de comptabilització del treball productiu i la seva valoració econòmica, s'emfasitza així sobre la diferenciació entre treball remunerat i no remunerat –en aquest sentit s'enumeren diferents teories explicatives de les desigualtats entre el treball remunerat d'homes i de dones (teoria del capital humà, teoria de la segmentació del mercat laboral, teoria marxista, teories feministes)– i s'acaba amb qüestions de segregació ocupacional, accés al mercat de treball, divisió internacional del treball remunerat i economia sumergida.

Respecte a la situació sociodemogràfica de les dones en el món, s'elabora un perfil a partir de la *sex-ratio*, l'estructura per edats, l'esperança de vida, la fecunditat, la planificació familiar, les tipologies familiars i la mida de les llars. També es fa una relació del nivell d'estudis a les diferents àrees territorials i de les oportuni-

tats educatius de les dones, així com un repàs de l'escala i de l'abast de les migracions de dones (causes, situació sociolaboral, problemes específics d'adaptació i integració).

Tenint en compte el nivell de desenvolupament, se segueix una divisió entre països desenvolupats i perifèrics (C6 i C7), dels quals es fa una descripció de les condicions de vida i de treball de les dones, distingint els espais rurals dels urbans. S'hi aborden qüestions relacionades tant amb el treball productiu com reproductiu, mobilitat, entorn quotidià, vivenda, nutrició, etc., sempre en connexió amb allò referenciat en capítols anteriors acompanyats d'estudis de casos realitzats en les diferents àrees, dades estadístiques, mapejació de les mateixes, i reproducció de quadres i esquemes de diferents treballs empírics.

Deixant l'escala global o regional i passant a una escala local, s'aborda el que constitueix l'espai quotidià (C8), tot baixant d'un nivell de dades agregades a una perspectiva individual, per analitzar les persones com a individus sense separar-les del context on viuen. Així, s'entra en qüestions de simbolisme, espai subjectiu, espai existencial, geografia de la por, geografia de la violència i en el tema de les dimensions espai-temps en la vida quotidiana, el qual és tractat de manera més àmplia, incidint en la geografia del temps i els seus models.

Finalment, en el darrer capítol (C9) s'introdueixen tres temes emergents on es relaciona societat i territori, i que són considerats com a paradigmes per la possibilitat de militància respecte a la voluntat de canvi que té com a objectiu la geografia del gènere. Es tracta de tres temes interrelacionats que han d'afectar la vida de la humanitat en el futur: desenvolupament, medi ambient i polítiques públiques.

La recerca d'unes millors condicions de vida obliga a un replantejament de les relacions entre el Nord i el Sud, de l'ecologia i de les polítiques, que en aquests

dos àmbits i en el de l'organització social, cal fer. La perspectiva de gènere hi és rellevant i en aquest èmfasi s'emmarca el discurs final de l'obra: societat civil, provisió de serveis, actituds polítiques, la presència de les dones en el poder polític formal, en els moviments socials, en els canvis en l'actitud política. Se'ns donen exemples de tota mena, tot citant diversos treballs sobre aquestes matèries, transcrivint fragments de manifestos, explicant amb més detall alguns casos com el dels moviments populars urbans d'Amèrica Llatina (que ja havien estat apuntats en parlar de la vida de les dones als països perifèrics i que ara se'n detalla la significació política), projectes de desenvolupament a l'Àfrica i a l'Àsia, on la presa de consideració del paper de les dones ha introduït canvis en el seu plantejament, o els moviments mediambientals promoguts per dones al Japó, a Kènia, a l'Índia, amb una òptica diferent de l'habitual.

El to de les autores és sempre directe, clar, concís, a voltes desafiador, crític, i

remarca la possibilitat del canvi, nous enfocaments d'estudi, possibles trampes en què es pot caure, reconceptualització de teories, d'actuacions, de models donats per entesos. Per això i per la generositat de les referències que s'hi citen (un total de 215 entrades amb prop del 50% dels títols en llengua castellana, domini de revistes de geografia i d'economia, el 80% de referències editades a partir de 1986 i un 5% anteriors a 1980), així com per les línies de recerca que s'hi apunten, aquest manual va molt més enllà del pur estat de la qüestió, del repàs i el resum de temes, i fa un pas endavant en la línia del que les mateixes autores manifesten en diverses ocasions: una geografia compromesa, una geografia que incita al canvi, que no defuig la crítica, que s'inscriu en el marc de la deconstrucció, una geografia feminista, una geografia del gènere.

Hermínia Pujol i Estragués
Universitat Autònoma de Barcelona
Centre d'Estudis Demogràfics